

An Analysis of the Capacity of Arbaeen Pilgrimage in Cultural Diplomacy and the Global Discourse Formation of Mahdism*

doi 10.22034/CDRJ.2025.541152.1052

Mohammad Marefat

Associate Professor, Department of Theology and Islamic Studies, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

m.marefat@iau-tnb.ac.ir

id 0000-0002-7124-1237

ABSTRACT

Arbaeen pilgrimage, as one of the most significant and largest religious events in the Islamic world, possesses extensive cultural, social, and religious capacities that can be effectively utilized as tools for cultural diplomacy and the global discourse on Mahdism. The theoretical framework of this study is based on an integration of ritual action theory, social identity theory, cultural symbolism, soft power, and the concept of the public sphere, all of which are employed to explain the potential of the Arbaeen pilgrimage in promoting cultural diplomacy and advancing the global Mahdist discourse. Employing a descriptive-analytical approach, this study examines the capacities of Arba'een from two dimensions: the pilgrimage texts and the mass walk itself. The findings indicate that the Arbaeen texts, emphasizing concepts such as justice, hope in the appearance of Imam Mahdi (may Allah hasten his reappearance), and the connection between the Ashura uprising and the anticipation of the Mahdi's emergence, play a crucial role in strengthening an active culture of expectation. Moreover, the Arbaeen walk, as a massive and transcultural gathering, provides a platform for disseminating Mahdist messages and fostering global Islamic unity. The study concludes that the intelligent and systematic utilization of these capacities can significantly contribute to the development of Islamic cultural diplomacy and the promotion of Mahdist discourse, though it requires careful planning, education, and the removal of cultural and security obstacles.

Received: 13/08/2025
Accepted: 25/08/2025

Keywords:

Arbaeen Pilgrimage,
Arbaeen Walk,
Mahdism, Culture of
Expectation,
Cultural Diplomacy,
Global Discourse
Formation, Islamic
Unity.

* The contents of the Journal reflect the thoughts and views of the authors, and the Journal is not responsible for this.

تحلیل ظرفیت زیارت اربعین در دیپلماسی فرهنگی
و گفتمان‌سازی جهانی مهدویت*

10.22034/CDRJ.2025.541152.1052

محمد معرفت

دانشیار، الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال، تهران، ایران

m.marefat@iau-tnb.ac.ir

iD 0000-0002-7124-1237

چکیده

زیارت اربعین، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین رخدادهای مذهبی جهان اسلام، دارای ظرفیت‌های فراوانی در حوزه‌های فرهنگی، اجتماعی و دینی است که می‌تواند همچون ابزاری مؤثر در دیپلماسی فرهنگی و گفتمان‌سازی جهانی مهدویت به کار گرفته شود. چهارچوب نظری این پژوهش بر ترکیب نظریه‌های کنش آیینی، هویت اجتماعی، نمادپردازی فرهنگی، قدرت نرم و فضای عمومی استوار است که همگی در تبیین ظرفیت زیارت اربعین برای دیپلماسی فرهنگی و گفتمان‌سازی جهانی مهدویت به‌کار گرفته شده‌اند. این پژوهش با رویکرد توصیفی - تحلیلی، ظرفیت‌های زیارت اربعین را از دو بُعد متن زیارت و پیاده‌روی میلیونی آن بررسی می‌کند و نشان می‌دهد متن زیارت اربعین با تأکید بر مفاهیمی همچون عدالت، امید به ظهور امام زمان (عج) و ارتباط میان قیام عاشورا و انتظار فرج، نقش مهمی در تقویت فرهنگ انتظار فعال دارد. همچنین، پیاده‌روی اربعین به‌عنوان تجمعی عظیم و فرافرهنگی، زمینه‌ساز گسترش پیام‌های مهدوی و وحدت اسلامی در سطح جهانی است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد بهره‌برداری هوشمندانه و نظام‌مند از این ظرفیت‌ها می‌تواند به توسعه دیپلماسی فرهنگی اسلامی و ترویج گفتمان مهدویت کمک شایانی کند که البته نیازمند برنامه‌ریزی، آموزش و رفع موانع فرهنگی و امنیتی است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۳

واژگان کلیدی:

زیارت اربعین،
پیاده‌روی اربعین،
مهدویت، فرهنگ
انتظار، دیپلماسی
فرهنگی، گفتمان‌سازی
جهانی، وحدت اسلامی

* مطالب مندرج در فصلنامه مبین اندیشه‌ها و دیدگاه‌های نویسندگان است و از این بابت مسئولیتی متوجه فصلنامه نیست.

مقدمه

زیارت اربعین، هم از منظر دینی و هم از لحاظ فرهنگی و اجتماعی، یکی از پدیده‌های بی‌نظیر جهان اسلام به شمار می‌رود که همواره مورد توجه پژوهشگران، متفکران دینی و سیاست‌گذاران فرهنگی بوده است. اربعین در واقع تلاقی دو جریان عظیم معنوی و اجتماعی است؛ نخست، متن زیارت اربعین که در قالب ادبیات الهیاتی، پیوند عمیق میان امام حسین (علیه السلام) و امت اسلامی را تبیین می‌کند، و دوم، پیاده‌روی میلیونی اربعین که نمادی از وحدت، همبستگی و مشارکت فعال مسلمانان از ملیت‌ها و فرهنگ‌های مختلف به شمار می‌رود. این دو بُعد، ظرفیت بالقوه‌ای برای تقویت دیپلماسی فرهنگی و گفت‌وگوهای جهانی مهدویت ایجاد کرده‌اند که کمتر به طور جامع مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

از نظر متنی، زیارت اربعین با تأکید بر فضائل امام حسین (علیه السلام) و جایگاه ایشان به عنوان نماد عدالت، ایثار و پایداری، زمینه‌ساز پیوندی عمیق میان قیام عاشورا و فرهنگ انتظار فرج است. این زیارت با عباراتی همچون «السَّلَامُ عَلَيَّ وَ عَلَى آلِيَّ وَ حَبِيبِي»، «وَ جَعَلْتَهُ حُجَّةً عَلَيَّ خَلْقِكَ مِنْ الْأَوْصِيَاءِ»، «أَشْهَدُ أَنَّكَ أَمِيرُ اللَّهِ»، «أَشْهَدُ أَنَّكَ الْإِمَامُ الْبُرِّ النَّقِيُّ الرَّضِيُّ الرَّكِيُّ الْهَادِي الْمَهْدِيُّ»، «وَ الْحُجَّةُ عَلَيَّ أَهْلِ الدُّنْيَا»، «وَ أَشْهَدُ أَنَّي بِكُمْ مُؤْمِنٌ وَ بِإِيَابِكُمْ مُوقِنٌ»، «وَ نُصْرَتِي لَكُمْ مُعَدَّةٌ» و «فَمَعَكُمْ مَعَكُمْ لَا مَعَ عَدُوِّكُمْ» (قمی، ۱۳۹۷: ۷۱۷-۷۱۵) بر وفاداری به راه امام حسین (علیه السلام) و استمرار آرمان‌های ایشان تأکید می‌کند.

در متن زیارت اربعین، در عبارات «وَ جَعَلْتَهُ حُجَّةً عَلَيَّ خَلْقِكَ مِنْ الْأَوْصِيَاءِ» (قمی، ۱۳۹۷: ۷۱۵) و «أَشْهَدُ أَنَّكَ الْإِمَامُ الْبُرِّ النَّقِيُّ الرَّضِيُّ الرَّكِيُّ الْهَادِي الْمَهْدِيُّ» (قمی، ۱۳۹۷: ۷۱۷) امام حسین (علیه السلام) به صورت مستقیم با القاب مهدوی خطاب شده است و اگرچه القابی مانند «مهدی الاُمّة» یا «صاحب الزمان» برای امام (علیه السلام) به کار نرفته است، اما مضمون زیارت و تأکید بر مضامینی همچون «انتظار فرج»، «گواهی بر ظهور» و «آمادگی برای یاری امام‌زمان (علیه السلام)» به صورت ضمنی و پیوسته این زیارت را به گفت‌وگوهای مهدویت متصل کرده است؛ برای مثال، گواهی دادن به «تحقق وعده الهی» (قمی، ۱۳۹۷: ۷۱۶)، «امامان پس از امام حسین که فرزندان

ایشان هستند»، «رجعت و بازگشت امامان معصوم» (قمی، ۱۳۹۷: ۷۱۷) و تأکید بر «آرمان عدالت‌خواهی که امام حسین نماد آن است» (قمی، ۱۳۹۷: ۷۱۵)، نشان‌دهنده پیوند معنایی میان عاشورا و انتظار مهدوی است (آصفی، ۱۳۹۳؛ سهرابی مشتقین، ۱۳۹۱).

این پیوند معنایی و فرهنگی، ظرفیت بی‌ظنیری برای دیپلماسی فرهنگی فراهم می‌کند که زیارت اربعین را به نمادی جهانی تبدیل می‌سازد. بدین ترتیب، زیارت اربعین می‌تواند همچون حلقه واسطی میان آموزه‌های حسینی و مهدوی در گفتمان‌سازی جهانی مهدویت نقش ایفا کند و پیام عدالت، امید و مقاومت را در عرصه بین‌المللی نشر دهد (بصیری و همکاران، ۱۳۹۲: ۸۲-۶۱؛ احمدی بیغش، ۱۴۰۴: ۶۴-۴۷).

اهل بیت (علیهم‌السلام) نیز بر جایگاه ویژه اربعین تأکید کرده‌اند. امام حسن عسکری (علیه‌السلام) در حدیث معروف به «علامات المؤمن» می‌فرماید: «عَلَامَاتُ الْمُؤْمِنِ خَمْسٌ: صَلَاةُ الْإِحْدَى وَالْخَمْسِينَ وَ زِيَارَةُ الْأَرْبَعِينَ وَ التَّخْتُمُ فِي الْيَمِينِ وَ تَغْفِيرُ الْجَبِينِ وَ الْجَهْرُ بِبِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»^۱ (مفید، ۱۴۱۳: ۵۳). این روایت نشان می‌دهد زیارت اربعین در کنار اعمال عبادی مهم، از نشانه‌های برجسته ایمان است. در نگاه روایی، ایمان، عامل حیات حقیقی دین در جامعه و سرچشمه امید و پایداری امت محسوب می‌شود.

در ابعاد اجتماعی و فرهنگی، پیاده‌روی اربعین به‌عنوان بزرگ‌ترین اجتماع مذهبی جهان، نمایانگر حضور میلیونی زائرانی است که از کشورهای مختلف اسلامی و غیراسلامی گرد هم می‌آیند و پیام «وحدت در کثرت» را به جهانیان مخابره می‌کنند. این حرکت جمعی نمادی عملی از «امت واحده» و تحقق بخشیدن به «امربه معروف و نهی از منکر» است که از مهم‌ترین آموزه‌های قرآنی و مهدوی به شمار می‌آید (آل‌عمران: ۱۰۴-۱۰۳). در این فضا، زائران علاوه بر انجام مناسک عبادی، در تجربه‌ای زیستی - اجتماعی مشارکت می‌کنند که عنصر «امید» و «انتظار فعال» در آن بارز است و پیونددهنده انسان‌ها با ارزش‌های مهدویت است (بصیری و

۱. مؤمن پنج نشانه دارد: خواندن پنجاه‌ویک رکعت نماز (واجب و مستحب در شبانه‌روز)، زیارت اربعین، انگشتر در دست راست کردن، بر خاک نهادن پیشانی (سجده بر خاک) و بلند گفتن «بسم الله الرحمن الرحيم» [در نماز].

همکاران، ۱۳۹۲: ۸۲-۶۱؛ سامانی، ۱۳۹۷: ۵۶-۳۷).

با توجه به آموزه‌های قرآنی، جایگاه پیامبران و امامان معصوم (علیهم‌السلام) در هدایت و تربیت جامعه بسیار برجسته است؛ همان‌گونه که در آیه شریفه آمده است: «وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ»^۱ (انبیاء: ۷۳)، زیارت اربعین نوعی تحقق عملی این آیه است که زائران را به‌عنوان «اهل امام» در قالب یک امت معنوی گرد هم می‌آورد و فضای تعامل و معرفت‌افزایی را فراهم می‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۴: ۳۰۴؛ سامانی، ۱۳۹۷: ۵۶-۳۷).

ازسوی دیگر، مهدویت در فرهنگ اسلامی به‌عنوان امید نهایی به عدالت جهانی و اصلاح جامعه تعریف می‌شود و در آموزه‌های دینی نیز بر انتظار فرج و ظهور حضرت مهدی (علیه‌السلام) تأکید شده است. زیارت اربعین ضمن بیان این انتظار، به‌عنوان پدیده‌ای فرهنگی و دینی قادر است پیام عدالت‌طلبی مهدوی را در سطح جهانی بازتاب دهد و در عرصه دیپلماسی فرهنگی، ظرفیت مناسبی را برای تعامل فرهنگی و معرفی اسلام ناب محمدی (دهشیری، ۱۳۹۰: ۳۹-۳۰).

پیاذ روی اربعین با فراهم کردن بستر اجتماعی گسترده، نه تنها به تقویت هویت دینی و مهدوی زائران کمک می‌کند، بلکه به صورت نمادین، گفتمانی جهانی درباره عدالت، صلح و انتظار فعال ایجاد می‌کند که در دوره معاصر می‌تواند ابزار مؤثری در دیپلماسی فرهنگی به شمار رود. به تعبیر شهید مطهری، عاشورا مکتب انسان‌ساز است که از آن مهدویت و انتظار فرج، معنا و هویت می‌گیرند (مطهری، ۱۳۷۷، ۱۷: ۱۱۶).

با توجه به اهمیت دوچندان این موضوع در شرایط کنونی جهان اسلام و فضای گفتمانی بین‌المللی، پرداختن به ظرفیت‌های فرهنگی و تمدنی زیارت اربعین در زمینه دیپلماسی فرهنگی و گفتمان‌سازی مهدویت، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است که این پژوهش درصدد پاسخ‌گویی به آن است.

۱. آنان را پیشوایانی قرار دادیم که به فرمان ما، [مردم را] هدایت می‌کردند و انجام کارهای نیک و برپاداشتن نماز و ادای زکات را به آن‌ها وحی کردیم و تنها ما را عبادت می‌کردند.

پژوهش حاضر با تلفیق بررسی متن زیارت اربعین و پیاده‌روی میلیونی آن، تلاش می‌کند ظرفیت‌های فرهنگی و تمدنی این پدیده دینی را در راستای دیپلماسی فرهنگی و گفت‌وگوسازی جهانی مهدویت تحلیل کند؛ رویکردی که در مطالعات پیشین کمتر به صورت هم‌افزا و یکپارچه مورد توجه قرار گرفته است. این تحقیق با اتکا به متون قرآنی و روایی و به‌کارگیری روش تحلیل محتوای کیفی، جایگاه زیارت اربعین را نه تنها در سطح منطقه‌ای، بلکه در سطح فراملیتی و فرادینی بررسی کرده و زمینه بهره‌برداری راهبردی از این ظرفیت فرهنگی را برای معرفی گفت‌وگوسازی جهانی مهدویت و ارتقای وحدت اسلامی فراهم می‌آورد.

سؤال اصلی

ظرفیت زیارت اربعین چگونه می‌تواند در تقویت دیپلماسی فرهنگی و گفت‌وگوسازی جهانی مهدویت مؤثر باشد؟

سؤال‌های فرعی

- پیام‌های فرهنگی و تمدنی زیارت اربعین چیست؟
- چگونه آموزه‌های مهدوی در زیارت اربعین متجلی می‌شوند؟
- نقش زیارت اربعین در ترویج فرهنگ انتظار و امید به فرج چگونه است؟
- چه راهکارهایی برای بهره‌برداری از ظرفیت‌های اربعین در دیپلماسی فرهنگی وجود دارد؟

پیشینه پژوهش

مطالعه ظرفیت زیارت اربعین در زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی همواره یکی از موضوعات مهم در پژوهش‌های دینی و علوم اجتماعی بوده است. این ظرفیت، هم از منظر متن زیارت اربعین و هم از نظر پیاده‌روی میلیونی آن قابل بررسی است.

در ادبیات پژوهشی، تحقیقات متعددی در حوزه زیارت اربعین و مهدویت صورت گرفته است؛ اما تمرکز جامع بر ظرفیت‌های فرهنگی زیارت اربعین در زمینه دیپلماسی فرهنگی و گفت‌وگوسازی جهانی مهدویت، به طور خاص کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

محمدحسین پورامینی در مقاله‌ای با عنوان «دیپلماسی زیارت و نقش آن در تقویت همبستگی و همگرایی جهان اسلام» (۱۴۰۱) به بررسی اهمیت زیارت و نقش آن در تقویت وحدت میان مسلمانان پرداخته و تأکید کرده است پیاده‌روی اربعین نمادی عینی از تحقق «امت واحده» است که بستر مناسبی برای ترویج پیام‌های مهدوی دارد. وی همچنین به نقش این زیارت در انتقال فرهنگ انتظار فرج و عدالت‌خواهی اشاره کرده است (پورامینی، ۱۴۰۱: ۱۴۶-۱۲۳)؛ اما تمرکز اصلی تحقیق وی بر نقش پررنگ زیارت است نه صرفاً زیارت اربعین.

محمدرضا دهشیری در مقاله «حکمت اسلامی و رویکرد تمدنی به دیپلماسی فرهنگی» (۱۳۹۰) و محمدعلی بصیری و همکاران در مقاله «نقش گردشگری دینی در دیپلماسی فرهنگی و وحدت جهان اسلام» (۱۳۹۲) به اهمیت آموزه‌های دینی در شکل‌دهی به دیپلماسی فرهنگی اشاره کرده‌اند و ظرفیت آیین‌ها و مناسک دینی را در انتقال پیام‌های فرهنگی و ارزشی برجسته ساخته‌اند (بصیری و همکاران، ۱۳۹۲: ۸۲-۶۱؛ دهشیری، ۱۳۹۰: ۳۰-۳۹). این اثر چهارچوب نظری مناسبی برای تحلیل ظرفیت زیارت اربعین در دیپلماسی فرهنگی فراهم می‌کند.

ازسوی دیگر، حسین الهی‌نژاد در کتاب «مهدویت‌پژوهی؛ مسئله‌شناسی، معرفت‌شناسی و مبانی‌شناسی» (۱۴۰۱)، مهدویت را نقطه امید نهایی در فرهنگ اسلامی معرفی کرده که در زیارت‌های معتبر، از جمله زیارت اربعین، تجلی یافته است. وی به اهمیت گفتمان انتظار و نقش آن در تحکیم باورهای دینی و فرهنگی اشاره کرده است (الهی‌نژاد، ۱۴۰۱).

همچنین سید محمود سامانی (۱۳۹۷) در مقاله «کارکردهای سیاسی - اجتماعی و فرهنگی اربعین حسینی» که بیشتر بر بُعد اجتماعی و فرهنگی اربعین تمرکز دارد، نشان می‌دهد این حرکت میلیون‌ها بستر مناسبی برای تقویت هویت جمعی و ترویج پیام‌های فرهنگی مرتبط با مهدویت است و می‌تواند در قالب دیپلماسی فرهنگی به کار گرفته شود (سامانی، ۱۳۹۷: ۵۶-۳۷).

بااین‌حال، خلأ قابل توجهی در ادبیات پژوهشی وجود دارد که تحلیلی جامع و میان‌رشته‌ای از ظرفیت‌های فرهنگی و تمدنی هر دو بُعد متن زیارت اربعین و پیاده‌روی عظیم آن در راستای

دیپلماسی فرهنگی و گفتمان‌سازی جهانی مهدویت ارائه دهد. بیشتر مطالعات یا بر متون دینی تمرکز دارند یا صرفاً جنبه اجتماعی پیاده‌روی را بررسی کرده‌اند. این پژوهش در پی آن است تا با تلفیق این دو بُعد، ظرفیت‌های موجود را به صورت نظام‌مند و قرآنی - الهیاتی واکاوی کرده و چهارچوبی نو برای بهره‌برداری در عرصه‌های فرهنگی و دیپلماسی فراهم آورد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر با هدف تحلیل ظرفیت‌های فرهنگی و تمدنی زیارت اربعین در دیپلماسی فرهنگی و گفتمان‌سازی جهانی مهدویت، از روش تحقیق توصیفی - تحلیلی استفاده می‌کند. این روش به دلیل توانایی در واکاوی مفاهیم متنی، نمادها و روابط فرهنگی - اجتماعی، مناسب‌ترین شیوه برای مطالعات علوم انسانی و دینی است (فرهنگی و صفرزاده، ۱۳۹۳). رویکرد پژوهش نیز میان‌رشته‌ای و ترکیبی است و داده‌های دینی، فرهنگی و اجتماعی در چهارچوبی تحلیلی گردآوری و بررسی می‌شوند (نقیبی، ۱۳۹۸).

۱. روش گردآوری اطلاعات و داده‌ها

گردآوری داده‌ها در این پژوهش به روش کتابخانه‌ای و مبتنی بر مطالعات اسنادی انجام شده است. منابع مورد استفاده شامل موارد زیر است:

- متون دینی و تفسیری: قرآن و تفاسیر معتبر مانند المیزان (طباطبایی، ۱۳۹۰)؛
- متون روایی و زیارت‌نامه‌ها به‌ویژه زیارت اربعین (ابن بابویه، ۱۳۸۵)؛ ابن قولویه، ۱۳۵۶؛ مفید، ۱۴۱۳؛ قمی، ۱۳۹۷)؛
- کتاب‌ها و مقاله‌های علمی تخصصی در حوزه‌های مهدویت، دیپلماسی فرهنگی، زیارت اربعین و مطالعات بین‌فرهنگی (بصری و همکاران، ۱۳۹۲: ۸۲-۶۱؛ سعیدی، ۱۴۰۳: ۵۰-۳۱؛ دهشیری، ۱۳۹۰: ۳۹-۳۰؛ پورامینی، ۱۴۰۱: ۱۴۶-۱۲۳).
- متون فلسفی و الهیات انتظار با هدف درک ابعاد نظری و ارزشی انتظار مهدوی (الهی‌نژاد، ۱۴۰۱؛ سهرابی مشتقین، ۱۳۹۱).

انتخاب منابع بر اساس معیارهای اصالت، اعتبار علمی، به‌روز بودن و ارتباط مستقیم با موضوع انجام شده است.

۲. روش تحلیل اطلاعات و داده‌ها

داده‌های گردآوری شده با استفاده از تحلیل محتوا بررسی شده‌اند (شجاعی، ۱۳۹۹: ۷۳-۴۱) که در مطالعات علوم انسانی برای استخراج مفاهیم و پیام‌های متنی کاربرد فراوان دارند (جعفری هرندی و نصر اصفهانی، ۱۳۸۷: ۵۸-۳۳). در این فرایند، مفاهیم و نمادهای فرهنگی و دینی با رویکردی تحلیلی و میان‌رشته‌ای تحلیل شده و روابط میان متون دینی، فرهنگی و رخداد‌های اجتماعی شناسایی شدند. در این راستا، تحلیل محتوای کیفی در دو سطح انجام شد:

■ تحلیل متون دینی و زیارت اربعین: تحلیل واژگان کلیدی، مضامین قرآنی و روایی و شناخت ظرفیت‌های الهیاتی متن زیارت اربعین برای پیوند با آموزه‌های مهدویت؛

■ تحلیل فرهنگی و اجتماعی پیاده‌روی اربعین: بررسی پیامدهای اجتماعی، فرهنگی و تمدنی حضور میلیونی زائران و نقش آن در ساخت گفتمان مهدوی و دیپلماسی فرهنگی.

این تحلیل به صورت مرحله‌ای و موضوعی انجام شد؛ ابتدا کدگذاری اولیه متون و گزاره‌ها صورت گرفت؛ سپس موضوعات و ظرفیت‌های مرتبط استخراج و دسته‌بندی شدند و در نهایت رابطه مفهومی میان زیارت اربعین و دیپلماسی فرهنگی مهدویت بازشناسی و تبیین شد.

۳. چهارچوب نظری پژوهش

چهارچوب نظری پژوهش مبتنی بر ترکیب چند رویکرد در علوم اجتماعی و مطالعات فرهنگی است که ظرفیت تحلیل زیارت اربعین را در بستر دیپلماسی فرهنگی و گفتمان‌سازی جهانی مهدویت روشن می‌سازد:

۱. نظریه کنش آیینی: از دیدگاه دورکیم (Durkheim, 2001) آیین‌ها ابزار تقویت همبستگی اجتماعی‌اند. ویکتور ترنر (Turner, 1969) نیز مفهوم «کمونیتاس» را برای توضیح تجربه وحدت و همدلی در آیین‌های جمعی به کار می‌برد. زیارت اربعین به‌مثابه آیینی جمعی، زمینه‌ساز بازتولید این همبستگی است.

۲. هویت اجتماعی و اجتماع خیالی: نظریه هویت اجتماعی تاجفل و ترنر (Tajfel & Turner, 1979) نشان می‌دهد افراد از طریق تعلق به یک گروه، هویت خود را بازتعریف می‌کنند. همچنین اندرسون (Anderson, 1991) با طرح مفهوم «اجتماعات خیالی» توضیح می‌دهد که چگونه جوامع فراملی می‌توانند بر پایه اشتراک نمادین شکل گیرند (سعیدی، ۱۴۰۳: ۵۰-۳۱). زیارت اربعین مصداقی از این اجتماع فراملی است.

۳. نمادپردازی فرهنگی: گیرتز (Geertz, 1973) فرهنگ را نظامی از نمادها می‌داند که انسان‌ها از طریق آن به جهان معنا می‌دهند. اربعین به منزله نظامی نمادین، مفاهیمی چون شهادت، عدالت، مقاومت و امید را بازنمایی می‌کند.

۴. دیپلماسی فرهنگی و قدرت نرم: جوزف نای (Nye, 2004) مفهوم «قدرت نرم» را برای توضیح توانایی یک ملت در جذب و اقناع دیگران از طریق فرهنگ و ارزش‌ها مطرح کرده است. پژوهش‌های ملیسن (Melissen, 2005) نیز دیپلماسی فرهنگی را بُعدی از روابط بین‌الملل معرفی می‌کند. اربعین با نمایش جهانی ارزش‌هایی مانند ایثار، مهمان‌نوازی و وحدت، منبعی از قدرت نرم اسلامی است.

۵. فضای عمومی و افکار عمومی جهانی: هابرماس (Habermas, 1989) فضای عمومی را عرصه گفت‌وگوی اجتماعی می‌داند و نانسی فریزر (Fraser, 2007) مفهوم «فضای عمومی فراملی» را بسط داده است. با رسانه‌ای شدن اربعین، این آیین به رویدادی جهانی بدل شده که در آن گفتمان مهدویت و عدالت جهانی بازتاب می‌یابد.

بر اساس این رویکردها، چهارچوب مفهومی تحقیق به صورت زیر ترسیم می‌شود:

- متغیر مستقل: زیارت اربعین به عنوان آیینی دینی، اجتماعی و فراملی؛
- مکانیسم‌ها: تولید همبستگی، بازنمایی نمادین، رسانه‌ای شدن، قدرت نرم و هویت‌سازی جهانی؛
- نتیجه: تقویت دیپلماسی فرهنگی اسلامی و گفتمان جهانی مهدویت با محوریت عدالت، امید و مقاومت؛
- منابع.

۴. اعتبار و قابلیت اعتماد پژوهش

برای اطمینان از اعتبار و قابلیت اعتماد یافته‌ها، پژوهش حاضر از چند راهکار اساسی بهره گرفته است:

۱. اعتبار منابع: داده‌های اصلی پژوهش از متون معتبر دینی (قرآن کریم و روایات اهل بیت) و آثار علمی معتبر در حوزه مهدویت و دیپلماسی فرهنگی گردآوری شده است. این امر موجب افزایش روایی محتوایی و کاهش خطای تفسیری می‌شود (Creswell, 2018).
 ۲. بازبینی تخصصی: تحلیل‌های ارائه‌شده در چند مرحله توسط دو استاد دانشگاه در حوزه علوم اجتماعی و یک محقق حوزوی متخصص در مباحث مهدویت مورد بررسی و تأیید قرار گرفته است. این اقدام نوعی اعتبارسنجی هم‌راستا ((Peer/Expert Checking محسوب می‌شود که یکی از روش‌های مرسوم در افزایش پایایی مطالعات کیفی است (Lincoln & Guba, 1985).
 ۳. مثلث‌سازی: در این پژوهش، برای کاهش سوگیری پژوهشگر و دستیابی به درک جامع‌تر از موضوع، از ترکیب چند منبع داده‌ای (متون دینی، منابع علمی حوزوی و دانشگاهی، و گزارش‌های میدانی و رسانه‌ای از پدیده زیارت اربعین) و همچنین تلفیق رویکردهای میان‌رشته‌ای (الهیات، علوم اجتماعی و مطالعات فرهنگی) استفاده شده است. این روش نوعی مثلث‌سازی منابع و روش‌ها به شمار می‌آید که موجب افزایش اعتبار نتایج می‌شود (Patton, 1999).
- بدین‌سان، ترکیب این راهکارها موجب شده پژوهش حاضر از سطح مناسبی از اعتبار (Validity) و قابلیت اعتماد (Reliability) برخوردار باشد.

یافته‌های پژوهش

پژوهش حاضر نشان می‌دهد زیارت اربعین از منظر فرهنگی و تمدنی ظرفیت‌های گسترده‌ای دارد که به طور مؤثر می‌تواند در حوزه دیپلماسی فرهنگی و گفت‌وگوهای جهانی مهدویت به کار گرفته شود (سعیدی، ۱۴۰۳: ۵۰-۳۱). این ظرفیت‌ها را می‌توان در چند بُعد اصلی دسته‌بندی کرد که در ادامه به تفصیل مورد بررسی قرار می‌گیرند.

1. Triangulation

۱. ظرفیت‌های متن زیارت اربعین

متن زیارت اربعین، همچون سندی بی‌بدیل، حامل پیام‌های فرهنگی، دینی و مهدوی است که علاوه بر بُعد عبادی، نقش مهمی در ساخت گفتمان انتظار و امید به فرج دارد. این متن، با تأکید بر صفات امام حسین (علیه السلام) و معرفی ایشان با تعابیر ویژه و عناوینی همچون «وَلِيِّ اللَّهِ»، «أَمِينُ اللَّهِ»، «الإمامُ البُرُّ»، «الهادي»، «المَهْدِيُّ» و «الْحُجَّةُ»، پیام روشنی درباره پیوند عمیق میان عاشورا و مهدویت دارد (قمی، ۱۳۹۷: ۷۱۷-۷۱۵). این واژگان، ضمن تأکید بر جایگاه امام حسین (علیه السلام) در مکتب انتظار، پیوند عمیقی میان فرهنگ حسینی و آموزه‌های مهدوی ایجاد می‌کنند که در تقویت وحدت و هویت اسلامی نقش بسزایی دارند (مطهری، ۱۳۷۷، ۱۷: ۲۲۴؛ تاج‌بخش، ۱۴۰۳: ۱۴۸-۱۲۵).

افزون بر این، در متن زیارت اربعین با عبارت «وَأُصْرَتِي لَكُمْ مَعْدَةٌ» (قمی، ۱۳۹۷: ۷۱۷) تأکید بر آمادگی برای یاری امام‌زمان (علیه السلام) شده است که از مهم‌ترین اصول مهدویت به‌شمار می‌آید؛ چراکه پیوند اساسی میان نهضت مهدوی و قیام عاشورا را می‌توان در مفهوم «انتقام الهی» یا «طلب ثار» از جریان تاریخی دانست که با واقعه خونین کربلا قصد نابودی اسلام را داشت؛ از همین رو، یکی از القاب شناخته‌شده حضرت ولی عصر (علیه السلام) لقب «منتقم» است.

در تبیین چرایی این نام‌گذاری، روایات متعددی از اهل‌بیت (علیهم السلام) نقل شده است. از جمله، ابوحمزه ثمالی روایت می‌کند که از امام محمدباقر (علیه السلام) پرسید: ای فرزند رسول خدا، آیا همه شما قیام‌کننده به حق نیستید؟ حضرت فرمود: چنین است. عرض کرد: پس چرا فقط مهدی (علیه السلام) را قائم نامیده‌اند؟ امام پاسخ داد: پس از شهادت جدم حسین (علیه السلام)، فرشتگان در سوگ او ناله و فریاد برآوردند و عرضه داشتند: ای پروردگار ما! آیا از کسی که برگزیده تو و فرزند برگزیده تو و برترین آفریده تو را به قتل رساند، غفلت می‌کنی؟ خداوند متعال فرمود: ای فرشتگان من! آرام بگیرید. به عزت و جلالم سوگند، انتقام او را از قاتلانش خواهم گرفت، هرچند این امر در آینده محقق شود. سپس خداوند، امامانی از نسل امام حسین (علیه السلام) را به

فرشتگان نشان داد که یکی از آنان ایستاده در حال نماز بود. در این هنگام، فرمود: «بَدَلِك الْقَائِمُ أَتَتْهُمْ مِنْهُمْ»^۱ (ابن بابویه، ۱۳۸۵، ج ۱: ۱۶۰).

از این منظر، ظهور حضرت مهدی با تحقق وعده خون‌خواهی امام حسین و برپایی عدالت، پیوندی ناگسستنی دارد. در مقایسه‌ای ساختاری، زیارت اربعین دارای اشتراکات محتوایی با زیارت عاشوراست؛ چراکه در متن زیارت عاشورا نیز زائر از خداوند درخواست همراهی با «امام منصور» و «امام مهدی ظاهر و ناطق به حق» در طلب خون امام حسین (علیه السلام) دارد: «فَأَسْأَلُ اللَّهَ الَّذِي أَكْرَمَ مَقَامَكَ وَ أَكْرَمَنِي بِكَ، أَنْ يَرْزُقَنِي طَلَبَ تَارِكٍ مَعَ إِمَامٍ مُنْصُورٍ مِنْ أَهْلِ بَيْتِ مُحَمَّدٍ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ)» (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۱۷۷) و نیز «أَنْ يَرْزُقَنِي طَلَبَ تَارِكُمْ مَعَ إِمَامٍ مَهْدِيٍّ ظَاهِرٍ نَاطِقٍ بِالْحَقِّ مِنْكُمْ» (همان). بر این اساس، هر دو سنت زیارت عاشورا و زیارت اربعین بر پایه آموزه‌های معصومان (علیهم السلام) شکل گرفته و در قالب یک منظومه فرهنگی مشترک، اهداف راهبردی واحدی را دنبال می‌کنند. اربعین را می‌توان مرحله‌ای میانی و کوتاه‌مدت در فرایند هدایت و آماده‌سازی جامعه مؤمنان برای گذار از «عاشورای حزن» به «عاشورای حماسه و انتقام» دانست. ترکیب این دو رویداد، افق فرهنگی شیعه را به سوی چشم‌انداز بلندمدتی سوق می‌دهد که در آن، پیوند میان عاشورا و مهدویت به‌روشنی آشکار می‌شود. به بیان دیگر، اگر تشیع بر دو بال سرخ عاشورا و سبز مهدویت استوار است، اربعین حلقه اتصال این دو بال و پلی است که پیام عاشورا را تا عصر ظهور امتداد می‌بخشد.

۲. ظرفیت‌های پیاده‌روی اربعین

پیاده‌روی اربعین، به‌عنوان بزرگ‌ترین تجمع مذهبی جهان، نمادی زنده از «امت واحده» و وحدت مسلمانان است (تاج‌بخش، ۱۴۰۳: ۱۴۸-۱۲۵؛ پورامینی، ۱۴۰۱: ۱۴۶-۱۲۳). حضور میلیونی زائران از ملیت‌ها و فرهنگ‌های مختلف، نمایشگر یک گفتمان همبستگی، صلح‌طلبی و امید به آینده است که پیام‌های اصلی مهدویت را به صورت عملی و تجربی ارائه می‌دهد.

۱. به‌وسیله همین قائم از ایشان انتقام خواهیم گرفت.

این اجتماع بزرگ، با تأکید بر ارزش‌هایی چون فداکاری و محبت و همدلی بستر مناسبی برای ایجاد و تقویت هویت جمعی مسلمانان است (سامانی، ۱۳۹۷: ۵۶-۳۷). چنین تجربه جمعی‌ای می‌تواند پیام‌های مهدوی را فراتر از مرزهای جغرافیایی و فرهنگی منتقل کند و در قالب دیپلماسی فرهنگی، به معرفی آموزه‌های اسلام ناب محمدی (ﷺ) در سطح جهانی کمک کند.

علاوه بر این، پیاده‌روی اربعین به دلیل ایجاد فضای گفت‌وگو و تعامل میان فرهنگ‌ها، زمینه‌ساز گفت‌وگوی تمدن‌ها و تفاهم میان ملت‌ها می‌شود (احمدی بیغش، ۱۴۰۴: ۶۴-۴۷؛ تاج‌بخش، ۱۴۰۳: ۱۲۵-۱۴۸) که این موضوع از اهمیت بالایی در روابط بین‌الملل برخوردار است.

۳. ظرفیت زیارت اربعین در ترویج فرهنگ انتظار و عدالت‌خواهی

یکی از مهم‌ترین یافته‌های پژوهش، نقش زیارت اربعین در ترویج فرهنگ انتظار فعال و عدالت‌خواهی مهدوی است. در متن زیارت، امام حسین (علیه‌السلام) نماد ایثار و عدالت معرفی شده و ارتباط مستقیمی با مهدویت و انتظار فرج برقرار می‌شود (آصفی، ۱۳۹۳؛ الهی‌نژاد، ۱۴۰۱). پیاده‌روی اربعین نیز فضایی فراهم می‌آورد که این آموزه‌ها به صورت عملی و ملموس در رفتار زائران نمود پیدا کند (پورامینی، ۱۴۰۱: ۱۴۶-۱۲۳؛ تاج‌بخش، ۱۴۰۳: ۱۴۸-۱۲۵).

این امر سبب می‌شود زیارت اربعین به‌مثابه حرکتی فرهنگی، پیام‌آور امید به آینده‌ای بهتر، تحقق عدالت و ظهور حضرت مهدی (عجل‌الله‌فرجه) باشد که در گفتمان جهانی مهدویت جایگاه ویژه‌ای دارد (دهشیری، ۱۳۹۰: ۳۹-۳۰؛ سعیدی، ۱۴۰۳: ۵۰-۳۱) و زمینه‌ساز شکل‌گیری گفتمانی فراگیر درباره انتظار فرج و آرمان‌های مهدوی می‌شود.

۴. نقش زیارت اربعین در تقویت دیپلماسی فرهنگی

زیارت اربعین با توجه به گستردگی و فراگیری آن، ظرفیت بالایی در دیپلماسی فرهنگی دارد (تاج‌بخش، ۱۴۰۳: ۱۴۸-۱۲۵؛ بصیری و همکاران، ۱۳۹۲: ۸۲-۶۱) که این ظرفیت در قالب انتقال پیام‌های فرهنگی، دینی و مهدوی به مخاطبان جهانی و ترویج مفاهیمی چون وحدت، عدالت و امید به فرج بروز می‌کند.

پیاده‌روی اربعین با حضور گسترده و چندملیتی، فرصت بی‌نظیری برای نمایش چهره‌های انسانی، صلح‌طلب و عدالت‌جو از اسلام فراهم می‌کند (تاج‌بخش، ۱۴۰۳: ۱۴۸-۱۲۵) که این امر به گفتمان‌سازی مثبت در عرصه بین‌المللی منجر می‌شود. همچنین، این رویداد مذهبی می‌تواند همچون ابزاری مؤثر در تعاملات فرهنگی و ایجاد تفاهم میان جوامع اسلامی به کار گرفته شود (احمدی بیغش، ۱۴۰۴: ۶۴-۴۷؛ پورامینی، ۱۴۰۱: ۱۴۶-۱۲۳).

۵. زیارت اربعین؛ پیوند فعال میان عاشورا و ظهور در گفتمان مهدویت

از برجسته‌ترین کارکردهای زیارت اربعین در پیوند میان آموزه‌های عاشورا و مهدویت، جلوگیری از فروکاستن این دو حقیقت بنیادین شیعی به رویدادهای صرفاً تاریخی و خاطره‌محور است. اربعین، نه‌تنها روایت عاشورا را از ماندن در حاشیه حافظه تاریخی رها می‌سازد، بلکه با رویکردی آینده‌گرا، از تقلیل مهدویت به انتظار منفعلانه و صرفاً ذهنی جلوگیری می‌کند. در حقیقت، زائر اربعین در مسیر خود، در میانه دو افق تاریخی و فراتاریخی قرار می‌گیرد: از یک سو، از عاشورای سال ۶۱ هجری الهام می‌گیرد و از سوی دیگر، به افق درخشان ظهور می‌نگرد. این موقعیت بینابینی، نوعی «انتظار پویا» در او پدید می‌آورد؛ انتظاری که با بازخوانی ارزش‌های جهان‌شمول عاشورا و تبیین آن‌ها برای مخاطبان جهانی، زمینه را برای تحقق جامعه مهدوی فراهم می‌سازد.

در این چهارچوب، مقایسه روایت‌های مرتبط با امام حسین (علیه السلام) و امام مهدی (علیه السلام)، معنا و عمق بیشتری پیدا می‌کند؛ در روایت نبوی، امام حسین (علیه السلام) «مصباح» خوانده شده است^۱ (بحرانی، ۱۴۱۳، ج ۴: ۵۱)، چراغی که در تاریکی‌های جهل و انحراف، راه هدایت را روشن می‌سازد و در متون دینی، امام مهدی (علیه السلام) به «خورشید پشت ابر» تشبیه شده است^۲ (ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۲: ۴۸۵)، آن هنگام که با ظهورش، ظلمت‌ها به کلی رخت برمی‌بندد و نور عدالت فراگیر می‌شود. زیارت اربعین، جایگاهی میان «چراغ» و «خورشید» دارد؛ زمانی که زائر، نور

۱. «إِنَّ الْحُسَيْنَ مِصْبَاحَ الْهُدَىٰ وَسَفِينَةَ النَّجَاةِ»: همانا حسین چراغ هدایت و کشتی نجات است.

۲. «أَمَّا وَجْهُ الْإِنْتِضَاعِ بِي فِي غَيْبِي فَكَالْإِنْتِضَاعِ بِالسُّمْسِ إِذَا غَبَّتْهَا عَنِ الْأَبْصَارِ السَّحَابُ»: اما چگونگی استفاده از من در دوران غیبتم، همانند استفاده از خورشید است هنگامی که در پس ابر از دیدگان پنهان می‌شود.

هدایت حسینی را در دست می‌گیرد، مأموریت او آغاز می‌شود: گام برداشتن در مسیر جهانی‌سازی پیام عاشورا، معرفی آن به افکار عمومی جهان و دعوت به نور مهدوی. این رسالت، نه با توقف و انتظار منفعل، بلکه با حرکت فعال، الهام از یاران حسینی و اقتدا به یاوران مهدوی به ثمر می‌نشیند.

جمع‌بندی یافته‌ها

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد زیارت اربعین، با تلفیق محتوای معنوی و حضور اجتماعی گسترده، ظرفیتی چندوجهی دارد که می‌تواند به شکل مؤثر در تقویت گفتمان مهدویت و دیپلماسی فرهنگی مورد استفاده قرار گیرد. استفاده هوشمندانه و برنامه‌ریزی‌شده از این ظرفیت‌ها، علاوه بر ارتقای سطح شناخت دینی و فرهنگی، می‌تواند پیام‌های عدالت، وحدت، امید و انتظار فعال را به جهانیان منتقل کند و در فضای بین‌المللی اسلام ناب محمدی را به نحو شایسته‌ای معرفی کند.

جدول شماره ۱. ابعاد و کارکردهای زیارت اربعین در دیپلماسی فرهنگی و گفتمان‌سازی جهانی مهدویت

ردیف	محور ظرفیت	توضیح مختصر	کارکرد در دیپلماسی فرهنگی و گفتمان‌سازی مهدویت
۱	ظرفیت‌های متن زیارت اربعین	حاوی پیام‌های عبادی، فرهنگی و مهدوی، تأکید بر صفات امام حسین (علیه السلام) و پیوند با مهدویت، برجسته‌سازی مفاهیم «انتظار» و «طلب ثار»	ایجاد گفتمان مشترک عاشورا و مهدویت، تقویت هویت و وحدت اسلامی از طریق بازنمایی مشترکات متنی
۲	ظرفیت‌های پیاده‌روی اربعین	بزرگ‌ترین تجمع مذهبی جهان، نمایش عملی وحدت، ایثار، محبت و همبستگی بین‌المللی	ایجاد دیپلماسی مردمی و فرهنگی، معرفی چهره صلح‌طلب اسلام، تقویت تعاملات بین‌فرهنگی
۳	ترویج فرهنگ انتظار و عدالت‌خواهی	پیوند عاشورا با مهدویت در سطح نظری و عملی، ترویج عدالت‌خواهی و امید فعال	شکل‌دهی به گفتمان جهانی عدالت و مقاومت، ارائه الگوی عملی انتظار پویا
۴	تقویت دیپلماسی فرهنگی	حضور گسترده و چندملیتی، انتقال پیام‌های وحدت، عدالت، امید و معنویت	تقویت تصویر مثبت از اسلام، بهره‌برداری فرهنگی و سیاسی برای هم‌گرایی جهان اسلام

ردیف	محور ظرفیت	توضیح مختصر	کارکرد در دیپلماسی فرهنگی و گفتمان‌سازی مهدویت
۵	پیوند عاشورا و ظهور	قرار دادن زائر در مسیر میان گذشته (عاشورا) و آینده (ظهور)، جلوگیری از تاریخی‌سازی صرف این دو حقیقت	ایجاد پل فرهنگی - اعتقادی برای تداوم پیام عاشورا تا عصر ظهور، الهام‌بخشی برای حرکت‌های مهدوی جهانی

تحلیل و بررسی

پژوهش حاضر با توجه به سؤال‌های فرعی خود، ظرفیت زیارت اربعین را از دو بُعد «متن زیارت» و «پیاده‌روی میلیونی» بررسی و تحلیل می‌کند تا نقش آن در دیپلماسی فرهنگی و گفتمان‌سازی جهانی مهدویت روشن شود.

۱. ظرفیت‌های متن زیارت اربعین در تقویت گفتمان مهدویت و فرهنگ انتظار

متن زیارت اربعین به‌عنوان یکی از غنی‌ترین متون دینی، ظرفیت بی‌بدیلی در جهت تقویت گفتمان مهدویت دارد. این متن با صراحت امام حسین (علیه‌السلام) را با القابی معرفی می‌کند که ضمن تأکید بر ارتباط بین قیام عاشورا و انتظار فرج، مفاهیمی چون عدالت، فداکاری، امید و انتظار را برجسته می‌سازد (قمی، ۱۳۹۷: ۷۱۷-۷۱۵).

از نظر الهیاتی، این متن بازنمایی نوعی «امامت معصومانه» است که مهدویت را نه صرفاً یک ایدئولوژی سیاسی بلکه یک «فرهنگ و سبک زندگی» معرفی می‌کند که انتظار فرج را با عمل و معرفت گره می‌زند (مریجی، ۱۴۰۱: ۳۲-۷).

تحلیل محتوای متنی زیارت نشان می‌دهد که استفاده از تعبیر و الفاظی چون «أَشْهَدُ أَنِّي بِكُمْ مُؤْمِنٌ وَبِأَيَابِكُمْ مُوقِنٌ» و «نُصْرَتِي لَكُمْ مُعَدَّةٌ» به صورت مستقیم و غیرمستقیم فضای امید و انتظار فعال را به مخاطب منتقل می‌کند و درعین حال، زمینه‌ساز شکل‌گیری گفتمانی معطوف به عدالت‌خواهی و تحقق آرمان‌های الهی است (الهی‌نژاد، ۱۴۰۱؛ سهرابی‌مشتقین، ۱۳۹۱). این امر باعث می‌شود زیارت اربعین صرفاً مناسکی عبادی نباشد بلکه به بستر معرفتی و فرهنگی جهت‌دهی به جامعه منتظر تبدیل شود.

۲. پیاده‌روی اربعین به‌عنوان ابزار دیپلماسی فرهنگی برای گسترش جهانی پیام مهدویت

پیاده‌روی اربعین به‌عنوان یک رخداد اجتماعی - مذهبی گسترده، بزرگ‌ترین تجمع انسانی جهان محسوب می‌شود که پیام‌های فرهنگی و دینی را به صورت عملی و عینی منتقل می‌کند. این رویداد، زمینه‌ای بی‌نظیر برای نمایش «وحدت اسلامی» است که بیش از ۲۰ میلیون زائر را از ملیت‌ها و فرهنگ‌های متنوع گرد هم می‌آورد (پورامینی، ۱۴۰۱: ۱۴۶-۱۲۳؛ تاج‌بخش، ۱۴۰۳: ۱۲۵-۱۴۸).

از منظر دیپلماسی فرهنگی، این اجتماع عظیم فرصتی منحصر به فرد برای معرفی اسلام ناب محمدی (ﷺ) و آموزه‌های مهدوی به جهان است. حضور صلح‌آمیز و بدون درگیری میلیون‌ها زائر، پیام «صلح‌طلبی»، «همبستگی» و «عدالت‌خواهی» اسلام را به صورت غیرمستقیم و تأثیرگذار به مخاطبان جهانی منتقل می‌کند (دهشیری، ۱۳۹۰: ۳۹-۳۰).

تحلیل اجتماعی این رویداد نشان می‌دهد فضای تجربه جمعی و همبستگی میان زائران، زمینه‌ساز گفتمان‌سازی فرهنگی است که پیام مهدویت را در قالب نمادها و رفتارهای فرهنگی در سطح جهانی گسترش می‌دهد (سامانی، ۱۳۹۷: ۵۶-۳۷). همچنین، این تجمع می‌تواند همچون یک پل ارتباطی فرهنگی میان کشورهای مختلف اسلامی و حتی فراتر از آن عمل کند که این امر اهمیتی استراتژیک در دیپلماسی فرهنگی دارد (پورامینی، ۱۴۰۱: ۱۴۶-۱۲۳).

۳. بروز ظرفیت‌های زیارت اربعین در ترویج فرهنگ انتظار فعال و عدالت‌خواهی

زیارت اربعین در متن خود مفاهیم عدالت، ایثار و فداکاری را برجسته می‌کند و از این نظر، به‌مثابه یک گفتمان فرهنگی - دینی است که مؤمنان را به انتظار فعال و مشارکت در تحقق آرمان‌های الهی دعوت می‌کند (الهی‌نژاد، ۱۴۰۱؛ سهرابی مشتقین، ۱۳۹۱). این انتظار فعال، به معنای امید و حرکت مستمر در جهت اصلاح و بهبود شرایط اجتماعی و فرهنگی است که در زیارت به‌عنوان یک «وظیفه دینی» مورد تأکید قرار گرفته است (قمی، ۱۳۹۷: ۷۱۵-۷۱۷).

پیاده‌روی اربعین نیز این فرهنگ انتظار را به صورت عملیاتی و نمادین نشان می‌دهد؛

تجمع میلیونی که در آن همبستگی، صبر و مقاومت اجتماعی بروز می‌کند (پورامینی، ۱۴۰۱: ۱۴۶-۱۲۳) و پیام مهدوی «امید به آینده بهتر» را به صورت عینی به نمایش می‌گذارد. این دو بُعد، متن و اجتماع، به شکل مکمل یکدیگر عمل کرده و زمینه‌ساز ایجاد گفتمان جامع انتظار فعال و عدالت‌خواهی هستند که قابلیت نفوذ و گسترش در سطح جهانی دارد.

۴. موانع و چالش‌های بهره‌برداری از ظرفیت‌های زیارت اربعین در دیپلماسی فرهنگی

یکی از چالش‌های اصلی، عدم بهره‌برداری کامل و سازمان‌یافته از ظرفیت‌های فرهنگی این زیارت است. با وجود اهمیت فراوان پیاده‌روی اربعین (احمدی بیغش، ۱۴۰۴: ۶۷-۴۷؛ بصیری و همکاران، ۱۳۹۲: ۸۲-۶۱)، هنوز این پدیده به صورت نظام‌مند در برنامه‌های دیپلماسی فرهنگی کشورهای اسلامی یا مراکز مطالعاتی بین‌المللی جایگاه کافی ندارد.

ازسوی دیگر، برخی مسائل امنیتی، سیاسی و رسانه‌ای می‌توانند مانع گسترش پیام مثبت این رویداد به سطح جهانی شوند. به‌علاوه، نبود سازوکارهای مؤثر جهت معرفی صحیح پیام‌های فرهنگی و دینی اربعین در قالب گفتمان دیپلماسی فرهنگی (پورامینی، ۱۴۰۱: ۱۲۳-۱۴۶؛ سامانی، ۱۳۹۷: ۵۶-۳۷)، یکی دیگر از موانع اساسی است.

نکته مهم دیگر، ضرورت آموزش و آگاهی‌بخشی به زائران و بهره‌برداری از ظرفیت آنان به‌عنوان سفیران فرهنگی است که می‌توانند نقش مؤثری در نشر پیام مهدویت و فرهنگ انتظار ایفا کنند (بصیری و همکاران، ۱۳۹۲). در این زمینه کمبود برنامه‌های آموزشی و رسانه‌ای قابل توجه است.

جمع‌بندی تحلیلی

تحلیل پرسش‌های فرعی نشان می‌دهد زیارت اربعین به دلیل برخورداری از متنی غنی و رویدادی جمعی با گستردگی و عمق فرهنگی، توانمندی‌های فراوانی در تقویت گفتمان مهدویت، ترویج فرهنگ انتظار فعال و گسترش دیپلماسی فرهنگی دارد. این ظرفیت‌ها در صورت برنامه‌ریزی دقیق و بهره‌برداری هوشمندانه، می‌تواند به یکی از مهم‌ترین ابزارهای فرهنگی - دیپلماتیک در جهان اسلام تبدیل شود.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر نشان داد زیارت اربعین، هم در بُعد متن زیارت و هم در بُعد رخداد اجتماعی - فرهنگی پیاده‌روی آن، دارای ظرفیت‌هایی گسترده و چندوجهی برای تقویت دیپلماسی فرهنگی و گفتمان‌سازی جهانی مهدویت است. متن زیارت اربعین به‌عنوان سندی الهیاتی، پیام‌های غنی و مهمی درباره نقش امام حسین (علیه‌السلام)، عدالت‌خواهی و امید به ظهور امام‌زمان (عجل‌الله فرجه) ارائه می‌دهد که این مفاهیم در تقویت فرهنگ انتظار فعال و امیدبخش تأثیرگذار است.

ازسوی دیگر، پیاده‌روی میلیونی اربعین به‌عنوان بزرگ‌ترین تجمع انسانی مذهبی جهان، فرصت بی‌نظیری برای نمایش عملی آموزه‌های مهدوی، وحدت اسلامی، همبستگی میان مسلمانان و ترویج ارزش‌های اخلاقی و فرهنگی اسلام ناب محمدی (صلی‌الله علیه و آله) فراهم می‌آورد. این حرکت جمعی، پیام صلح، همدلی و ایثار را به جهانیان منتقل می‌کند و ظرفیت تبدیل شدن به ابزاری مؤثر را در عرصه دیپلماسی فرهنگی و گفت‌وگوی تمدن‌ها دارد.

تحلیل‌های صورت‌گرفته بیانگر این است که بهره‌برداری هوشمندانه و نظام‌مند از این ظرفیت‌ها می‌تواند نقش مؤثری در معرفی گفتمان مهدویت به‌عنوان راهکاری برای تحقق عدالت و اصلاحات اجتماعی داشته باشد. همچنین این ظرفیت‌ها قادرند پیام‌های عدالت‌خواهی و امید به ظهور را فراتر از مرزهای جغرافیایی و فرهنگی به مخاطبان جهانی منتقل کنند و زمینه‌ساز ایجاد یک همبستگی بین‌المللی مبتنی بر ارزش‌های دینی شوند.

با این حال، شناسایی و رفع موانع بهره‌برداری از این ظرفیت‌ها، از جمله کمبود برنامه‌های آموزشی، رسانه‌ای و نبود ساختارهای حمایتی و امنیتی لازم، از ضرورت‌های مهم برای تحقق کامل این اهداف است. در نهایت، پژوهش تأکید می‌کند که زیارت اربعین می‌تواند همچون ظرفیت فرهنگی، دینی و تمدنی بی‌نظیری در راستای گفتمان‌سازی مهدویت و توسعه دیپلماسی فرهنگی اسلامی نقش‌آفرینی کند؛ به شرط آنکه زمینه‌های بهره‌برداری و برنامه‌ریزی هدفمند از آن فراهم آید.

فهرست منابع

قرآن کریم.

- آصفی، محمدمهدی (۱۳۹۳). در مکتب عاشورا. ترجمه عبدالله امینی پور. قم: بوستان کتاب.
- احمدی بیغش، فاطمه (۱۴۰۴). «ارتباط سلامت معنوی با سلامت اجتماعی در راهپیمایان اربعین حسینی». پژوهش‌نامه معارف حسینی، سال دهم، شماره ۳۷، بهار ۱۴۰۴، صص ۶۴-۴۷.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۵). علل الشرائع. قم: داوری.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۵). کمال الدین و تمام النعمة. محقق: غفاری، علی اکبر. تهران: اسلامیة.
- ابن قولویه، جعفر بن محمد (۱۳۵۶). کامل الزیارات. محقق: امینی، عبدالحسین. نجف اشرف: دار المرتضویة.
- الهی نژاد، حسین (۱۴۰۱). مهدویت پژوهی؛ مسئله‌شناسی، معرفت‌شناسی و مبانی‌شناسی. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- بحرانی، سید هاشم بن سلیمان (۱۴۱۳). مدینه معاجز الأئمة الإثني عشر. قم: مؤسسة المعارف الإسلامية.
- بصیری، محمدعلی؛ احسانی فرید، مینا؛ حسینی کندلجی، میرهادی (۱۳۹۲). «نقش گردشگری دینی در دیپلماسی فرهنگی و وحدت جهان اسلام». پژوهش‌های روابط بین‌الملل، سال سوم، شماره ۴، پیاپی ۱۰، زمستان ۱۳۹۲، صص ۸۲-۶۱.
- پورامینی، محمدحسین (۱۴۰۱). «دیپلماسی زیارت و نقش آن در تقویت همبستگی و همگرایی جهان اسلام». فرهنگ زیارت، سال سیزدهم، شماره ۵۳، بهمن ۱۴۰۱، صص ۱۴۶-۱۲۳.
- تاج‌بخش، غلامرضا (۱۴۰۳). «پیاده‌روی اربعین حسینی به مثابه عنصر تحکیم و همبستگی امت اسلامی». پژوهش‌نامه انقلاب اسلامی، سال چهاردهم، شماره ۵۳، اسفند ۱۴۰۳، صص ۱۴۸-۱۲۵.
- جعفری هرندی، رضا؛ نصر اصفهانی، احمدرضا (۱۳۸۷). «تحلیل محتوا روشی پرکاربرد در مطالعات علوم اجتماعی، رفتاری و انسانی». حوزه و دانشگاه (روشن‌شناسی علوم انسانی)، سال چهاردهم، شماره ۵۵، تابستان ۱۳۸۷، صص ۵۸-۳۳.
- دهشیری، محمدرضا (۱۳۹۰). «حکمت اسلامی و رویکرد تمدنی به دیپلماسی فرهنگی». مطالعات روابط فرهنگی بین‌الملل، سال اول، پیش‌شماره ۳، مرداد ۱۳۹۰، صص ۳۹-۳۰.
- سامانی، سید محمود (۱۳۹۷). «کارکردهای سیاسی اجتماعی و فرهنگی اربعین حسینی». فصلنامه فرهنگ زیارت، سال نهم، شماره ۳۵، تیر ۱۳۹۷، صص ۵۶-۳۷.
- سعیدی، روح‌الامین (۱۴۰۳). «مناسک اربعین و ایده‌گذار به جامعه مشترک فراملی؛ رویکردی

- جهان‌وطن‌گرا». پژوهش‌نامه دیپلماسی فرهنگی، سال اول، شماره ۱، خرداد ۱۴۰۳، صص ۵۰-۳۱.
- سهرابی مشتقین، فرامرز (۱۳۹۱). *مهدویت و فلسفه تاریخ*. تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه و مؤسسه آینده روشن.
- شجاعی، محمدصادق (۱۳۹۹). «روش تحلیل کیفی محتوای متون دینی: مبانی نظری و مراحل اجرا». *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، سال چهاردهم، شماره ۲۷، مهر ۱۳۹۹، صص ۷۳-۴۱.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۰). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- مریجی، شمس‌اله (۱۴۰۱). «تبیین جامعه‌شناختی زیارت اربعین و کارکردهای اجتماعی آن». *اسلام و مطالعات اجتماعی*، سال دهم، شماره ۲، پیاپی ۳۸، مهر ۱۴۰۱، صص ۳۲-۷.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷). *مجموعه آثار*. تهران: صدرا.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳). *کتاب المزار*. محقق: محمدباقر ابطحی. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید (علیه‌السلام).
- فرهنگی، علی‌اکبر؛ صفرزاده، حسین (۱۳۹۳). *روش‌های تحقیق در علوم انسانی*. تهران: برابند پویش.
- قمی، عباس (۱۳۹۷). *مفاتیح الجنان*. مترجم: الهی‌قمشه‌ای، مهدی. قم: زائر آستان مقدس قم.
- نقیبی، سید ابوالقاسم (۱۳۹۸). *روش تحقیق در علوم اسلامی*. تهران: دانشگاه پیام نور.
- Anderson, B. (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso.
- Creswell, J. W. (2018). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches* (4th ed.). Sage Publications.
- Durkheim, E. (2001). *The Elementary Forms of Religious Life* (K. E. Fields, Trans.). Oxford University Press (Original work published 1912).
- Fraser, N. (2007). *Transnationalizing the Public Sphere*. Polity Press.
- Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*. Basic Books.
- Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. MIT Press.
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G (1985). *Naturalistic Inquiry*. Sage Publications.
- Melissen, J. (Ed.) (2005). *The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations*. Palgrave Macmillan.
- Nye, J. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. PublicAffairs.
- Patton, M. Q. (1999). "Enhancing the Quality and Credibility of Qualitative Analysis". *Health Services Research*, 34 (5), pp. 1189-1208.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). "An Integrative Theory of Intergroup Conflict". In W. Austin & S. Worchel (Eds.), *The Social Psychology of Intergroup Relations* (pp. 33-47). Brooks/Cole.
- Turner, V. (1969). *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, Aldine.